

I. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

К. Т. КРИВЕНКО, д-р екон. наук
(Київський національний економічний університет),
А. С. МУЗИЧЕНКО, канд. екон. наук
(Уманський педагогічний університет)

ОБҐРУНТУВАННЯ НЕОБХІДНОСТІ ГЛИБОКИХ ЗМІН У СТРУКТУРІ СУСПІЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

Поділ праці здійснюється в результаті якісної диференціації трудової діяльності в процесі розвитку суспільства, що веде до відокремлення і співіснування різних його видів. За допомогою поділу праці забезпечується обмін діяльністю між людьми, розвиток спеціалізації виробництва, формування нових галузей і видів продукції.

Традиційно розрізняють два основні види поділу праці: усередині суспільства і всередині підприємства. Ми досліджуємо, головним чином, перший вид. Поділ суспільного виробництва на великі галузі (промисловість, сільське господарство, транспорт та ін.) називають загальним поділом праці, а поділ праці на рівні підприємства — одиничним.

Упродовж понад 75-ти років суспільний поділ праці в Україні формувався методами адміністративно-командної системи, тобто значною мірою під впливом суб'єктивних та політичних чинників, а не об'єктивних законів розвитку поділу праці і спеціалізації виробництва. Унаслідок цього на рубежі 90-х років рівень одиничного поділу праці в Україні був у десятки і навіть сотні разів меншим ніж у в розвинених країнах. Наприклад, в обробній промисловості Японії у 80-х роках працювало близько 8,5 млн підприємств, тоді як в Україні — усього 8,9 тис., тобто в 740 разів менше [1, с. 154]. Таке велике відставання в одиничному поділі праці негативно впливало на рівень її продуктивності, якості і ефективності всього суспільного виробництва.

Оскільки в усіх розвинених країнах одиничний поділ праці приблизно на такому ж рівні, як у США і Японії, то це означає, що Україна має створити необхідні правові і фінансові умови для прискореного розвитку одиничного поділу праці. У розвинених країнах основна частка підприємств здійснює свою виробничу діяльність на подетальній спеціалізації, яка забезпечує як економічне використання ресурсів, так і високу продуктивність праці.

В Україні у зв'язку з переходом до ринкової економіки поступово формуються необхідні умови для розвитку одиничного поділу праці в усіх галузях народного господарства. По-перше, створена необхідна законодавча база (правда, ще недосконала), яка дає кожному громадянину право на приватну власність, вільне підприємництво, вибір форм та сфер господарювання. По-друге, в Україні продовжується велика і мала приватизація, яка забезпечує роздержавлення економіки, формування ринкових відносин, різних форм конкуренції, вільний рух капіталів, робочої сили, виробничих ресурсів як усередині галузі, так і на міжгалузевому та міжрегіональному рівнях. І, по-третє, вступають у дію об'єктивні закони концентрації і диверсифікації виробництва, які разом з іншими законами регулюють одиничний поділ праці, тобто загальну кількість первинних ланок суспільного виробництва.

У поглибленому розвитку одиничного поділу праці важливу роль відіграє мале і середнє підприємництво. Проте в Україні малий бізнес розвивається дуже повільно і невпевнено. Так, за роки незалежності в промисловості виникло і діє лише близько 22 тис. малих підприємств, що в сотні разів менше ніж у багатьох розвинених країнах. Утім, збільшення кількості підприємств у промисловості з 8,9 тис. у 1990 р. до 30 тис. у 1998 р. [2, с. 315] свідчить про наявність позитивних зрушень в одиничному поділі праці. Після виходу економіки з тривалої кризи процес одиничного поділу праці в Україні розвиватиметься прискореними темпами.

З розпадом СРСР і світової соціалістичної системи виявилися всі недоліки соціалістичного планомірного поділу праці та соціалістичної виробничої спеціалізації. Структура суспільного виробництва, сформована за радянських часів на території України, виявилася неадекватною потребам ринкової економіки. Так, наприклад, перший підрозділ суспільного виробництва не був пристосований до потреб другого підрозділу, а тому нормальний процес обміну продукцією між цими підрозділами був неможливим. Диспропорційними виявились і зв'язки всередині першого підрозділу виробництва, тобто в галузях, що виробляють засоби виробництва для виробництва засобів виробництва.

Далі, виробничі можливості промисловості не відповідали потребам сільського господарства, транспортного та будівельного комплексів.

Подолати глибокі диспропорції в загальному поділі праці можна шляхом докорінної перебудови часткового поділу праці, який в Україні продовжує деформуватися.

Покажемо це на прикладі промисловості, яка становить основу всього матеріального виробництва в країні і визначає напрями, пропорції, темпи і якість його розвитку.

Таблиця

РОЗПОДІЛ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ГАЛУЗЯМИ, %

	1985	1990	1995	1996	1997	1998
Уся промисловість	100	100	100	100	100	100
У тому числі:						
електроенергетика	3,2	3,2	11,0	12,6	12,6	16,5
паливна промисловість	7,2	5,7	13,2	12,1	11,1	11,6
чорна металургія	12,6	11,0	21,8	21,6	22,7	22,9
хімічна і нафтохімічна промисловість	6,1	6,0	7,4	7,3	6,6	6,4
машинобудування і металообробка	28,4	30,7	16,1	15,0	15,8	15,1
деревобробна і целюлозно-паперова промисловість	2,8	2,9	2,2	2,2	2,0	1,7
промисловість будівельних матеріалів	3,6	3,4	3,9	3,3	3,3	3,3
скляна і фарфоро-фаянсова промисловість	0,5	0,5	0,6	0,7	0,6	0,6
легка промисловість	11,6	10,8	2,8	2,1	1,8	1,5
харчова промисловість	18,7	18,6	15,1	16,3	16,9	14,9
борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість	3,0	4,0	2,7	3,6	3,0	2,0

*За 1985—1997 рр. — включаючи лісову.

З огляду на дані таблиці можна зробити два висновки щодо подальшої деформації промислового виробництва. По-перше, відбувається різке скорочення частки обробної промисловості у випуску продукції: з 61,5% у 1985 р. до 33,2% у 1998 р., тобто майже вдвічі. Це свідчить про систематичне зростання матеріаломісткості продукції промисловості, її орієнтацію на виробництво сировини та проміжної продукції.

По-друге, відбувається занепад машинобудівного комплексу України. А саме цей комплекс є основою інвестиційних ресурсів — машин та устаткування, — які є матеріальною базою розширено-

го відтворення основного капіталу України. Відомо, що випереджаючий розвиток машинобудівного комплексу порівняно з іншими галузями виробництва є закономірним явищем економічного зростання. У нашій же країні, навпаки, машинобудівний комплекс деградує. Так, за період 1990—1998 рр. частка машинобудування і металообробки у виробництві продукції скоротилася з 30,7 до 15,1%, загальний обсяг виробництва продукції — майже втричі [2, с. 124—125]. За цей період у 18,5 раза зменшилось виробництво металорізальних верстатів, ковальсько-пресових машин — у 34 рази [2, с. 126]. Повністю припинено виробництво побутових ПЕОМ, друкувальних машин і автоматів, електронних мікроскопів, контролерів, що програмуються для всіх видів технологічного обладнання і ліній [там само]. І це тоді, коли світовий ринок комп'ютерів щорічно збільшується на 17,5%.

Водночас занепадає і легка промисловість, на яку ще в 1990 р. припадало 10,8% у загальному випуску промислової продукції, а в 1998 р. — лише 1,5%.

Ці та інші статистичні дані свідчать про те, що в Україні замість структурної перебудови відбуваються руйнівні народногосподарські процеси: галузі, які виробляють кінцеву продукцію — предмети споживання, машини й устаткування — занепадають.

Наслідки цього занепаду відомі: залежність національної економіки від іноземних технологій та капіталів, перетворення України в сировинний додаток розвинених країн.

Такий шлях розвитку є неприйнятним для України, яка, за висновками спеціалістів, має один з найпотужніших машинобудівних комплексів у світі (11-те місце). Формування прогресивного загального і часткового поділу праці залежить від розвитку серцевини вітчизняного матеріального виробництва — машинобудування, його новітніх галузей. Тому формування прогресивного поділу праці має починатися з машинобудівного комплексу і відповідно до вимог сучасної науково-технічної революції та нового типу економічного зростання.

Необхідність переходу суспільства на новий тип поділу праці зумовлена народженням принципово нового типу економічного зростання, побудованого на функціонуванні науки, освіти, інформаційних сфер, усього того, що забезпечує швидкий розвиток інноваційних процесів у суспільстві. Економічне зростання має здійснюватися за рахунок інтелектуальних зусиль: створення но-

вих знань, їхньої трансформації до рівня конкретних нововведень та запровадження у виробництво.

Економічне зростання за рахунок інтелектуальних зусиль зумовлено не тільки новим етапом у розвитку сучасної людини як продуктивної сили, а й тим, що наприкінці ХХ ст. перед людством постала проблема нестачі і різкого подорожчання матеріальних ресурсів — нафти, газу, вугілля, залізної руди і т.п. Крім того, сучасна технологія виробництва швидко погіршує економічні умови існування суспільства.

Тому для України найважливішим чинником розвитку стає інтелектуалізація праці і виробничого процесу. Інтелектуалізація — це формування принципово нової формації трудових ресурсів, яка своїми знаннями і досвідом може створити новий технологічний спосіб виробництва — технотронний.

Новий загальний поділ праці виявляється в таких найголовніших аспектах. По-перше, до 60% і більше працюючого населення має бути зайняте в галузях нематеріального виробництва. Це тому, що саме тут:

1) формується робоча сила, її знання, фізичні та розумові здібності, кадри відповідних професій і спеціальностей, тобто «людський капітал»;

2) саме в нематеріальній сфері функціонує наука, яка здійснює наукові розробки і відкриття, розробляє нові технології, засоби і предмети праці, методи виробництва. Досвід передових країн показує, що завдяки інтелектуалізації виробництва дедалі більша частка працюючого населення має бути зайнята в галузях, які виробляють і розповсюджують знання та інформацію. У США в цих галузях зайнято понад 60% робочої сили [3, с. 20], тоді як у матеріально-речовому виробництві — 28,5% [4, с. 9].

На новий тип суспільного поділу праці інтенсивно переходять і інші країни розвинутого капіталізму. Так, ще в 1970 р. в Японії у сфері послуг працювало 39,6% робочої сили. Проте, керуючись розробленою Управлінням економічного планування Японії програмою розвитку, ця країна на початку 70-х років перейшла на нову парадигму економічного розвитку і через короткий час досягла феноменальних успіхів. Уже в 1986 р. у сфері послуг було зайнято 55,1% робочої сили, яка створювала 63,5% ВВП [5, с.141].

Процес підвищення ролі нематеріальних ресурсів у суспільному розвитку Японії не обмежується тільки підвищенням місця і ролі сфери послуг в економіці. Він, зокрема, передбачає: зростання значущості й обсягів інформації, підвищення наукомісткості

сфери послуг, зростання інтелектуального потенціалу, підвищення якості підготовки робочої сили тощо. Інтелектуальна, нематеріальна продукція, що виробляється у сфері послуг, є чинником не тільки розвитку матеріального виробництва, а й формування в його середовищі нового поділу праці.

Це наочно можна простежити на прикладі розвитку промисловості. Якщо до кінця 60-х років ця галузь розвивалася на основі традиційних технологій, то з 70-х років — завдяки використанню і розвитку наукомістких технологій і галузей виробництва. Це виробництво інтегральних схем і ЕОМ, промислових роботів, автоматизованих ліній, верстатів з ЧПУ, аерокосмічної техніки, нових видів продукції електроніки і радіотехніки. За 10—12 років обсяг виробництва цієї продукції зріс у десятки разів. Так, на Японію припадає 2/3 світового виробництва промислових роботів, близько половини верстатів із ЧПУ, приблизно 3/4 світового виробництва надвеликих інтегральних схем, від 60 до 90% випуску окремих мікропроцесорів і т.д. На думку експертів УЕП Японії, частка сфери послуг у ВПП цієї країни зростає до 66% [6, с.74].

В Україні є всі основні чинники для переходу на нову модель суспільного поділу праці, істотного посилення в ньому інтелектуального елемента: достатньо високі досягнення освіти і науки, висококваліфікована робоча сила, розвинена промислова база, особливо у сфері ВПК та машинобудування.

Для цього необхідно:

1. Створити умови для розвитку всіх галузей сфери послуг, включаючи науку і наукове обслуговування, освіту, охорону здоров'я, торгівлю, складське господарство, зв'язок, інформаційне обслуговування, електро-, газо-, водопостачання, галузі з організації відпочинку та ін. Слід повністю відмовитися від марксистської концепції про непродуктивний характер праці у сфері послуг, про її другорядність. Навпаки, саме праця у сфері послуг є складною, науково першочерговою, і основні зрушення у виробництві здійснюються завдяки прогресові у сфері послуг, особливо в тих її галузях, які формують знання, наукові відкриття, нові знаряддя праці, технології, організацію праці.

2. Поступово розширювати товарно-ринкові відносини у сфері послуг, а у зв'язку з цим такі явища, як підприємництво, прибутковість діяльності, внутрі- і міжгалузеву конкуренцію, банкрутство, різні форми власності.

3. Забезпечити дієву державну фінансову підтримку тих галузей і сфер виробництва та послуг, які з різних причин недоцільно переводити на комерційний розрахунок і необхідно фінансувати з бю-

джету (фундаментальні наукові дослідження, освіта, дослідження прикладного характеру (частково), охорона здоров'я тощо).

4. Розробити довгострокову Державну програму основних напрямів поглиблення суспільного поділу праці і спеціалізації виробництва в Україні з тим, щоб суспільство (наукові організації, навчальні заклади, підприємницькі організації, профспілки) насамперед усвідомлювало і координувало напрями своєї діяльності на довготривалу перспективу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статистичний щорічник України за 1995 р. — К.: Держкомстат України, 1996. — 576 с.
2. Статистичний щорічник України за 1998 р. — К.: Держкомстат України, 1999. — 576 с.
3. Гальчинський А., Гець В., Семиноженко В. Україна: наука та інноваційний розвиток. — К.: ОП НДУБВ, 1997. — 66 с.
4. США: рынок потребительских товаров и услуг. — М.: Наука, 1987. — 263 с.
5. Япония: смена модели экономического роста. — М.: Наука, 1990. — 318 с.
6. Японская экономика в преддверии XXI века. — М.: Наука, 1991. — 406 с.

А. Е. ФУКС, д-р екон. наук

ЦИКЛІЧНІСТЬ ЯК ФОРМА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Циклічні коливання в економіці до початку XIX ст. мали здебільшого сезонний характер, а з 1825 р. вони відбуваються постійно, через певний проміжок часу. Економіці властива циклічна форма руху.

Період від однієї економічної кризи до іншої називають економічним циклом. У кожному циклі виділяють кілька періодів (фаз), що послідовно змінюються, криза (спад), депресія, поживлення і піднесення (зростання). Головне значення має фаза кризи, яка починає і завершує цикл. У ній відображені основні ознаки і суперечності циклічного процесу відтворення.

Криза — це різке порушення існуючої рівноваги внаслідок наростаючих диспропорцій. Спостерігається зниження попиту на товари і надмірне їх пропонування. Труднощі зі збутом произво-